

Het verzwolgen cultuurlandschap

Archeologische sporen van middeleeuwse infrastructuur in westelijk

*Zeeuws-Vlaanderen**

Een beeld scheppen van het cultuurlandschap van Zeeuws-Vlaanderen omstreeks het tijdstip van de grote overstromingen op het einde van de veertiende en het begin van de vijftiende eeuw is vanuit archeologische invalshoek niet eenvoudig, laat staan dat er grip te verkrijgen is op de geografische situatie net voor of na de Sint-Elisabethsvloed van 1404. De oorzaak is voor een deel te zoeken bij de militaire inundaties op het einde van de zestiende eeuw (vanaf 1583-1585) en de herstelperiode achteraf, die het huidige landschap verder zouden bepalen. De toen ontstane stroomgeulen hebben vermoedelijk heel wat erosie en sedimentatie met zich meegebracht. Sommige polders werden reeds herbedijkt tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621), de meeste werden echter voltooid na de Vrede van Münster (1648). Kenmerkend is het rationele en veelal geometrische verkavelingspatroon: een strak wegennet en perceelspatroon, evenwijdig of haaks op elkaar georiënteerd. De initiatiefnemers hadden hierbij nauwelijks rekening gehouden met de toenmalige cultuurlandschappelijke indeling. De grote geulen bleven nog een tijdje open en werden later pas afgedamd en ingepolderd.

De drastische landschapstransformatie, de (overwegende) discontinuïteit in de bewoning en een lacune aan archeologische vindplaatsen en structuren suggereren een grotendeels verdwenen (of verloren?) middeleeuws cultuurlandschap. Pogingen tot reconstructie kunnen slechts tot een 'papierlandschap' leiden dat elke band met het materiële heeft verloren, althans, zo dacht men erover. Een diepgaander onderzoek leert evenwel dat deze uitgestrekte inundaties en de herstructurering achteraf nochtans ook voordelen met zich meebrachten voor reconstructie van het middeleeuwse cultuurlandschap.

In onderhavig artikel willen we aantonen dat het huidige landschap inderdaad nog heel wat middeleeuwse structuren herbergt, die hetzij verborgen liggen of als dusdanig nooit herkend werden. Door associatie en een interactieve studie van deze structuren kan toch enig inzicht verkregen worden in de aard van het cultuurlandschap en de overstromingsproblematiek omstreeks 1400. Vooraleer hierop in te gaan, is het nodig om kort de problematiek met betrekking tot de studie van de materiële cultuur¹ te belichten aangaande de periode vóór de militaire inundaties.

De landschapsarcheologie in westelijk Zeeuws-Vlaanderen en haar problemen

Het historisch-geografisch onderzoek in westelijk Zeeuws-Vlaanderen kreeg vooral gedurende de jaren vijftig van de vorige eeuw grote aandacht met de historische studies van Elisabeth Gottschalk² en het bodemkundig onderzoek, uitgevoerd onder auspiciën van Isaac Ovaa vanuit de toenmalige Stichting voor Bodemkartering Wageningen.³

Gottschalk opperde al dat de nasleep van de Godsdienstoorlogen⁴ het haar bijzonder moeilijk hadden gemaakt om het middeleeuwse cultuurlandschap in kaart te brengen, daar de landschappelijke transformatie uitermate drastisch was

Alexander Lehouck

59

* Met dank aan drs. T. Soens, prof. dr. E. Thoen en drs. N. Vanslebrouck voor de vruchtbare discussies.

1 De term 'materiële cultuur' omvat – zoals de meeste landschapshistorici vandaag zouden moeten vooropstellen – alle materiële resten, sporen en structuren in het landschap (relicten) die door of door toedoen van de mens zijn gerealiseerd. Zie in dit verband vooral de Britse vakliteratuur, bijvoorbeeld de werken van M. Aston en R. Muir.

2 Gottschalk, *Historische geografie westelijk Zeeuws-Vlaanderen*.

3 Ovaa, *Bodemgesteldheid westelijk Zeeuws-Vlaanderen*; Ovaa, 'Overzicht bodemgesteldheid westelijk Zeeuws-Vlaanderen'; Van der Sluys, Steur en Ovaa, *Bodem van Zeeland*.

4 Nederlandse historici hanteren voor die periode doorgaans de termen 'Opstand' of 'Tachtigjarige Oorlog'.

en topografische kaarten bijgevolg betrekkelijk weinig steun boden.⁵ Dat bleek ook uit de bijdragen van de bodemkundigen, die de historische bevindingen in verband trachtten te brengen met de resultaten van de veldkartering. Bij gebrek aan 'oriëntering' (via 'referentiesporen', zoals we deze sporen zouden kunnen benoemen) was het onmogelijk om de historische reconstructie op het huidige landschap te projecteren.⁶ Het probleem stelde zich voornamelijk in de geteisterde gebieden ten zuiden en zuidwesten van Sluis, het areaal ten noorden en noordoosten van Aardenburg en nagenoeg de gehele regio van Oostburg, IJzendijke en Biervliet. Dit polderlandschap wordt vandaag doorgaans gekenmerkt door een rationele, vrij geometrische structuur, waarvan het overgrote deel in de loop van de zeventiende eeuw tot stand gekomen is.⁷ In het Vlaamse 'krekengebied' en het aansluitende gebied ten noorden hiervan (de zogenaamde Zuidzeepolders) werden door grootgrondbezitters/bedijkers al vóór de militaire inundaties enkele rationele polderlandschappen gerealiseerd. Het is opvallend dat er juist in deze 'Zuidzeepolders' (vijftiende en zestiende eeuw) veel meer topografische elementen bewaard gebleven zijn, hoewel de inundaties er grote schade hebben aangericht.⁸ Tijdens de bodemkartering heeft Ova evenwel verscheidene zogenaamde oude cultuurgronden in kaart gebracht die ofwel aan het oppervlak dagzomen, ofwel door mariene sedimenten werden afgedekt.⁹ Geen enkele 'oude cultuurgrond' werd door hem gedateerd, maar de aanwezigheid ervan liet vermoeden dat het om sporen van het middeleeuwse cultuurlandschap ging, grotendeels verscholen onder mariene afzettingen uit de periode van de militaire inundaties uit het einde van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw.

Het is opvallend dat de archeologische bevindingen in het gebied tot op de dag van vandaag bijzonder karig zijn en dit is wellicht voor een groot deel te wijten aan de specifieke detectieproblemen die er zich stellen. Al werd het gebied jarenlang vanuit de archeologie nogal stiefmoederlijk behandeld, toch was er vanuit diverse amateur-archeologische kringen wel aandacht voor. Hierbij moet voornamelijk de persoon Jan van Hinte (1896-1983) worden vermeld, die als amateur vooral actief was in de jaren zestig en de beginjaren zeventig en zelfs belangstelling had voor een historisch-geografische benadering.¹⁰ Vergrote aandacht voor de landschapsarcheologie kwam pas hooguit de laatste tien jaar tot stand. Toch beschikken we slechts vooral over losse vondstmeldingen en indirecte gegevens, waarvan de contextuele informatie en de betekenis grotendeels ontbreken. Een nader archeologisch onderzoek met gerichte kleinschalige opgravingen heeft in het gehele gebied nauwelijks plaats gehad.¹¹

Uit dit alles blijkt duidelijk dat de landschapsarcheologie in westelijk Zeeuws-Vlaanderen nog in de kinderschoenen staat. Vooral in de genoemde probleemgebieden komen hier ook nog eens zware methodologische problemen aan bod. Dit is dan ook één van de redenen om een dergelijk probleemgebied nader te bestuderen teneinde een bijdrage te leveren aan deze kennislacune. Geografisch beperken we ons hierbij tot de ruime regio rond Oostburg met nadruk op het gebied ten noordoosten van deze stad.¹² De laatste jaren werd in dit gebied op diverse pistes archeologisch onderzoek verricht, onder meer in samenwerking met het project 'Verdwenen Cultuurlandschappen in het grensgebied van Vlaanderen en Nederland'. Ook de prospecties uitgevoerd door amateur Jan De Zwart verdienen hier een bijzondere vermelding. Hoewel zodoende de laatste jaren behoorlijke resultaten zijn geboekt, mag toch aangestipt worden dat bewoningssites over het algemeen bijzonder moeilijk op te sporen zijn. Bovendien verstrekken die sites op zich weinig informatie over de ontwikkeling van het cultuurlandschap in ruime zin. Dit alles gaf aanleiding tot bezinning en het zoeken naar andere onderzoeksmethoden.

5 Gottschalk, *Historische geografie westelijk Zeeuws-Vlaanderen*, I, 3-4 en II, 222-223, 243.

6 Met betrekking tot deze problematiek verwijzen we tevens naar de bijdrage van N. Vanslebrouck in dit themanummer.

7 Voor een overzicht en landschapstypologische kaart, zie: Kerrinckx, Marius en Rambaut, *Project Grensoverschrijdend Krekengebied*. Met betrekking tot de achterliggende motieven kan deels verwezen worden naar het overzichtsartikel van Van Cruyningen, 'Waterbeheer, landbouw en samenleving in West-Zeeuws-Vlaanderen'.

8 Zie onder meer het doctoraatsonderzoek van M. De Munck die er een deel van het cultuurlandschap kon reconstrueren. We verwijzen in dit verband naar haar synthese-artikel: Lootens-De Munck, 'Bedolven agrarisch landschap Oostvlaamse en enkele Zeeuws-Vlaamse polders'. Vanuit de hedendaagse optiek is deze studie echter met enige reserves te hanteren.

9 Ova, *Bodemgesteldheid*, I, 36. Zie de bijdrage van Geuch de Boer in dit themanummer.

10- Van Hinte, 'West Zeeuwsch-Vlaanderen vroeger'; Van Hinte, 'Historische geografie en geologie'. Zie over deze persoon vooral: Van der Doe, 'Oud scheepswrak te IJzendijke', aldaar 185-188.

11 Het onderzoek werd in het verleden vooral gericht op de stadskern van Aardenburg, het overige bleef erg onderbelicht. Zie in dit verband ook de bijdrage in dit themanummer van R.M. van Dierendonck inzake de archeologische kennis van verdronken dorpen. De kennis en kennislacunes met betrekking tot het Zeeuwse kleigebied in de periode vóór circa 1500 worden in de *Archeologiebalans 2002* weergegeven als "matig tot niet of nauwelijks bekend" (zie Lauwerier en Lotte, *Archeologiebalans 2002*, 64-65) en met betrekking tot Zeeuws-Vlaanderen wordt er mijns inziens in die zin wel erg optimistisch tegenaan gekeken. De kennislacune is in dit deel van de provincie Zeeland het grootst!

12- Zie ook de inleiding in dit themanummer van J. Vervloet en E. Thoen.

Hoofdlijnen in het (cultuur)landschap: de middeleeuwse ruimtelijke structuur in de regio van Oostburg

Het landschappelijke karakter wordt in een belangrijke mate bepaald door de ruimtelijke structuur: nederzettingvormen en bewoningsspatronen, weggennet, dijken en kades, perceelstructuren en sporen van landgebruik, wallen, greppels, watergangen, waterlopen ...¹³ Die antropogene processen staan evenwel niet los van het natuurlandschap. Daarom kan het dynamische karakter van het landschap zonder multidisciplinair onderzoek niet of nauwelijks begrepen worden.¹⁴ Met deze visie voor ogen moet de landschapsarcheoloog dan ook zijn studiegebied benaderen en dat geldt zeker voor gebieden waar de ruimtelijke structuur grotendeels verdwenen en/of getransformeerd is. Detectie uitsluitend gericht op verdwenen bewoning vergt in dit gebied een grote arbeidsintensiviteit en vraagt vaak specifieke technieken. *Site analysis* leent zich niet goed om het dynamische landschappelijk karakter in zijn totaliteit te leren kennen, omdat op die manier het ruimtelijk inzicht ontbreekt.

Het middeleeuwse cultuurlandschap in de regio Oostburg werd ontwikkeld vanuit een getijdenlandschap. Ongetwijfeld had de fysische geografie een grote invloed op de inrichting van de ruimtelijke structuur.¹⁵ Wegen zijn – zo blijkt uit ons onderzoek – bijvoorbeeld vaak langs geulen aangelegd omdat geulafzettingen de meeste soliditeit verzekeren. Gottschalk kon reeds vaststellen dat het gebied in de dertiende eeuw een dicht weggennet en talrijke kleine percelen had, kortom, een landschap dat toen al lang intens in cultuur was gebracht.¹⁶ Toch moet er ook gedurende de late Middeleeuwen nog een dynamisch evenwicht tussen antropogene en natuurlijke processen geweest zijn, zij het dan vanuit een andere invalshoek: de ruimtelijke structuur was reeds uitgebouwd en men trachtte deze dan ook verder naar beste vermogen te consolideren. Dit houdt ook in dat landschapselementen aangepast, gewijzigd of buiten functie werden gesteld, teneinde hiermee de ruimtelijke ordening aan de actuele noden aan te passen.

Elke ingreep in de bodem laat theoretisch gezien zijn sporen na, ongeacht welke processen daarachter schuilen. Midden jaren tachtig werd er door de Werkgroep Luchtfotografie van de Universiteit Gent gestart met luchtprospecties in Zeeuws-Vlaanderen en de aangrenzende polders in Vlaanderen. Aanvankelijk bleven de prospecties beperkt tot regio's waar het dekzand zich op geringe diepte bevindt onder mariene afzettingen, zoals de streek van Aardenburg.¹⁷ Men ging er lang van uit dat luchtfotografische prospectie in de polders weinig sporen opleverde. Pas eind jaren tachtig, begin jaren negentig breidde men noordwaarts uit, onder meer naar de regio Oostburg. Voor het eerst werden toen in de kustvlakte spectaculaire beelden gemaakt van archeologische sporen van diverse aard. Een bewijs dat het cultuurlandschap van vóór de grote overstromingen nog detecteerbaar was! De meeste sporen uiteten zich in de gewassen (*cropmarks*) en beduidend minder als bodemverkleuringen (*soilmarks*). Op de plaats van de sporen gaan gewassen zich anders gedragen waardoor groei- en kleurverschillen kunnen worden vastgesteld. Grachten en greppels bijvoorbeeld zullen omwille van een humeuze en/of vaak weinig compacte vulling het vocht veel langer vasthouden dan de compacte natuurlijke afzettingen, waardoor de gewassen bij aanhoudende droogte donkerder zijn (afbeelding 1). Dit tekent zich echter pas af onder bepaalde omstandigheden en factoren (bodemsoort, gewassoort, klimatologische omstandigheden) waardoor de sporen zich al te vaak slechts kortstondig laten zien.

Door het gebruik van diverse cartografische bronnen (vooral historische kaarten, moderne kadastrale kaarten en bodemkaarten, luchtfotografische beelden en het gebruik van het Algemeen digitaal Hoogtebestand Nederland), en hun toepassing in GIS (Geografische Informatie Systemen) kunnen heel wat middeleeuwse relicten¹⁸ gedetecteerd, gekarteerd en verder bestudeerd worden.

Het landschapsarcheologisch onderzoek in deze regio vergt een holistische en

13 Antrop, *Het landschap meervoudig bekeken*, 18; Vervloet, *Inleiding historische geografie*, 2-3.

14 Zie ook bijvoorbeeld Tys, 'Inrichting van een getijdenlandschap', aldaar 264-265. Zie tevens de bijdrage van J. Vervloet en E. Thoen in dit themanummer.

15- Zie bijvoorbeeld het grillige landschap van de regio Oostburg zoals Pieter Pourbus het afbeeldde op zijn kaart van het Brugse Vrije: Van Der Herten, *Het Brugse vrije in beeld*; zie ook Vos en Van Heeringen, 'Holocene geology and occupation history of the province of Zeeland', aldaar 68-69.

16 Gottschalk, *Historische geografie westelijk Zeeuws-Vlaanderen*, I, 95-98.

17 Bourgeois en Semey, 'Kijken over de dijken'; Bourgeois en Semey, 'Uit de lucht'. De luchtfotografische beelden worden momenteel in het kader van het VNC-project geïnventariseerd door de auteur in samenwerking met de vakgroep Archeologie en Oude Geschiedenis van Europa van de Universiteit Gent.

18 - Een *relict* is een overblijfsel uit vroegere tijd dat nog getuigt van de toestand die toenmaals was (definitie naar Antrop, 'De landschapsatlas... methode', aldaar 28).

1. Oostburg, middeleeuwse fossiele wegtracés met aansluitende afwateringsgreppels en sporen van *ridge and furrow* in de Grote Henricuspolder (Opname J. Semey, Vakgroep Archeologie en Oude Geschiedenis van Europa, Universiteit Gent – opname nr. 59521).

geïntegreerde retrogressieve benadering.¹⁹ Dit betekent dat er analytisch en interactief moet te werk worden gegaan, uitgaande van het huidige landschap vóór de ruilverkaveling. Er wordt getracht om ‘jonge’ relictten uit de periode vanaf de herstructurering (de laatste drie- tot tweehonderd jaar) eruit te filteren. Aangezien het karakter van het middeleeuwse cultuurlandschap en het rationele polderlandschap uitermate verschillen, kunnen een groot aantal van deze relictten meestal makkelijk onderscheiden worden. De bovenste laag wordt er als het ware ‘afgepeld’, zodat de situatie aan de vooravond van de militaire inundaties zichtbaar wordt.

Naargelang de ruimtelijke dimensie worden relictten ingedeeld in drie hoofdcategorieën:

1. Lijnrelictten: lijnvormige landschapselementen met cultuurhistorische betekenis (dijken, wegen, watergangen, etcetera). Het kunnen ook natuurlijke elementen zijn zoals getijdengeulen, voor zover deze een landschapsbepalende betekenis hebben.
2. Puntrelictten: de kleine cultuurhistorische elementen (bijvoorbeeld bewoningsconcentraties, drinkputten en dergelijke).
3. Relictzones: gebieden met een grote dichtheid punt- en lijnrelictten die verder moeilijk van elkaar te onderscheiden zijn.

De methode werd ontleend aan het concept van de Landschapsatlas Vlaanderen,²⁰ maar wijkt drastisch af op het vlak van de onderzoekscriteria die in onze studie niet in het licht van landschapswaardering staan. Bij landschapsarcheologie gaat het in principe niet om de studie van het actuele landschap, wel om de studie van een voormalig of verdwenen (cultuur)landschap. In die zin is het criterium ‘herkenbaarheid’ in elk opzicht van groot belang.

De sporen in het landschap kunnen volgens dit criterium in verschillende categorieën ingedeeld worden. Deze benadering is zuiver historisch-geografisch gericht en gaat veel verder dan het concept van de landschapsatlas. Wil men achterhalen of bepaalde landschapselementen nog betekenis hadden of enigszins hinderlijk waren op het tijdstip van de reorganisatie, dan moet men het actuele landschap in zijn oorspronkelijke realisatie proberen voor ogen te houden. De categorieën zijn dan als volgt:

1. Functioneel: landschapselementen die ten tijde van de reorganisatie (*in casu* de herinpolderingen vanaf de zeventiende eeuw) nog een betekenis of functie hadden en verder doorleven, desnoods met een andere rol dan voorheen (bijvoorbeeld een grachtsysteem).
2. Archaïsch: landschapselementen die ten tijde van de reorganisatie hun functie of betekenis verloren hadden, maar toch nog deel uitmaken van de ruimtelijke structuur. Meestal kunnen deze relictten net als in de eerste categorie worden opgespoord op topografische en kadastrale kaarten (bijvoorbeeld een oude getijdengeul die verder doorleeft als afwaterings- of perceelsgracht).
3. Fossiel: landschapselementen zonder betekenis of functie die geen deel uitmaken van de bestaande ruimtelijke structuur. Sommige elementen zijn wel nog zichtbaar in het landschap en worden bijvoorbeeld verraden door een anomalie in de bestaande landschapsstructuur (bijvoorbeeld een knik in een loodrechte weg, waarbij men bij de aanleg van de weg een hindernis omzeilde die nu al dan niet meer zichtbaar is). Andere elementen zijn bijvoorbeeld zichtbaar in het microreliëf (bijvoorbeeld een *moated site*, een geulstelsel en dergelijke meer) of liggen voldoende aan het oppervlak om via luchtfotografische beelden of oppervlakteprospectie gedetecteerd te worden. Interpretatie van deze sporen is vaak alleen mogelijk door geïntegreerd gebruik van diverse cartografische en historische (bijvoorbeeld oude kadastrale) bronnen. Een laatste fossiele

¹⁹ Antrop, *Het landschap*, 64-65 en Vervloet, *Inleiding historische geografie*, 5-6.

²⁰ Antrop, ‘De landschapsatlas... methode’, 28-30.

categorie zijn de elementen die voorgoed deel uitmaken van het bodemarchief. Die structuren zijn vaak bedekt door natuurlijke sedimentatie of zijn in de loop der tijden genivelleerd zonder visuele indicaties achter te laten (bijvoorbeeld vele bewoningsites, verdrinken dorpen, ... maar ook infrastructuur). Ook door verdere bewoningsoccupatie (al dan niet met continuïteit) kunnen archeologische sporen verdoezeld worden.

De meeste sporen in de regio Oostburg vallen onder de tweede en vooral onder de derde categorie. De studie van deze sporen wordt echter bemoeilijkt door langdurig bodemgebruik en herhaalde transformatie, waardoor sporen vaak door en over elkaar lopen en men het inzicht verliest. Vaak kunnen dan enkel nog archeologische opgravingen goede inzichten verschaffen.

Het terreinonderzoek leert ons dat verdwenen nederzettingen ook via een dergelijke benadering minder goed op de voorgrond komen. Uit de voorlopige resultaten is gebleken dat vooral elementen van infrastructuur en in sommige gevallen percelering vrij goed opgespoord kunnen worden. Deze landschappelijke elementen (lijnrelicten) worden over het algemeen ook tot op zeker niveau beschreven in de 'ommelopers van wateringens'.²¹ Door een interactieve studie van archeologische sporen en historische bronnen kan niet alleen nog een deel van de infrastructuur verder ingevuld en aangevuld worden, maar kan ook het hiaat van de bewoning nog verholpen worden. Vaak is het daarbij ook nuttig om te werken met perceelsgroepen of kavels ('perceelsblokken') – afgebakend door bekende infrastructuurelementen – vergelijkbaar met de in de stadsarcheologie gebruikelijke 'bouwblokken'.²² De nood aan 'referentiesporen' is hier echter groot. Referentiesporen zijn relicten in het landschap die ons in staat stellen om de positie in het voormalige landschap te bepalen en die ook ter oriëntatie herkenbaar zijn in de historische bronnen. Het is dus van belang om zoveel mogelijk 'referentiesporen' te detecteren en het veldonderzoek hierop te richten. De kaart van het Brugse Vrije, geschilderd door Pieter Pourbus (1561-1571), alsook andere historische kaarten die de toestand vóór de militaire inundaties weergeven, vervullen als brug tussen beide disciplines dan ook een sleutelrol. Op de zestiende-eeuwse kaart van Pourbus bijvoorbeeld wordt de belangrijkste infrastructuur vrij nauwkeurig weergegeven, zo bleek méér dan eens binnen dit onderzoek.²³ Langs deze weg wordt er getracht om via een achterpoortje de materiële cultuur van de bewoningssites op te sporen en in het model te passen.

Een stap terug in de tijd: materiële sporen in het licht van de overstromingsproblematiek

Tijdens de overstromingen van 1375-1376 werd het grootste deel van het ambacht IJzendijke prijsgegeven (afbeelding 2). Bij de stormvloed van 1404 zou het overstromingsareaal de grootste uitbreiding bereikt hebben. Gottschalk voerde de ravage terug op een doorbraak ten oosten van Biervliet, waar tijdens de stormvloed van 1375-1376 een enorme bres in de kustlijn werd geslagen.²⁴ Volgens haar bevindingen vormde het kustgebied hier over een grote afstand een aaneengesloten geheel, waar hoogstens enkele veenstroompjes zeewaarts vloeiden. Het overstromingswater dat via de 'bres' naar binnen drong, zou hierdoor het gehele Aardenburgse moer bevoeid hebben, een gebied dat sterk aangetast was door grootschalige en langdurige veenexploitatie. Uit vernieuwd kwartair-geologisch onderzoek in het kustgebied²⁵ kan men begrijpen dat de overstromingen onmogelijk het gevolg waren geweest van een 'bres' in de kustlijn, maar wel vanuit enkele getijdengeulen tot stand kwamen die gevoed werden door de 'Honte' (Westerschelde). De 'Breckeme' of 'Brackeman' (Braakman) ten oosten van Biervliet – die door Gottschalk echter niet als een getijdengeul werd gezien – is misschien één van de belangrijkste, maar zeker niet de enige geweest. Men kan wellicht aannemen dat één enkele getijdengeul niet verantwoordelijk kan geweest zijn voor desastreuze gevolgen van die omvang. De vraag rijst of die getijdengeulen

21 Zie hiervoor de bijdrage van N. Vanslebrouck in dit themanummer, waarin de historische benadering wordt uiteengezet, de analyse van de ommelopers uit de doeken wordt gedaan en waar ook de verbinding met de archeologische sporen wordt gelegd.

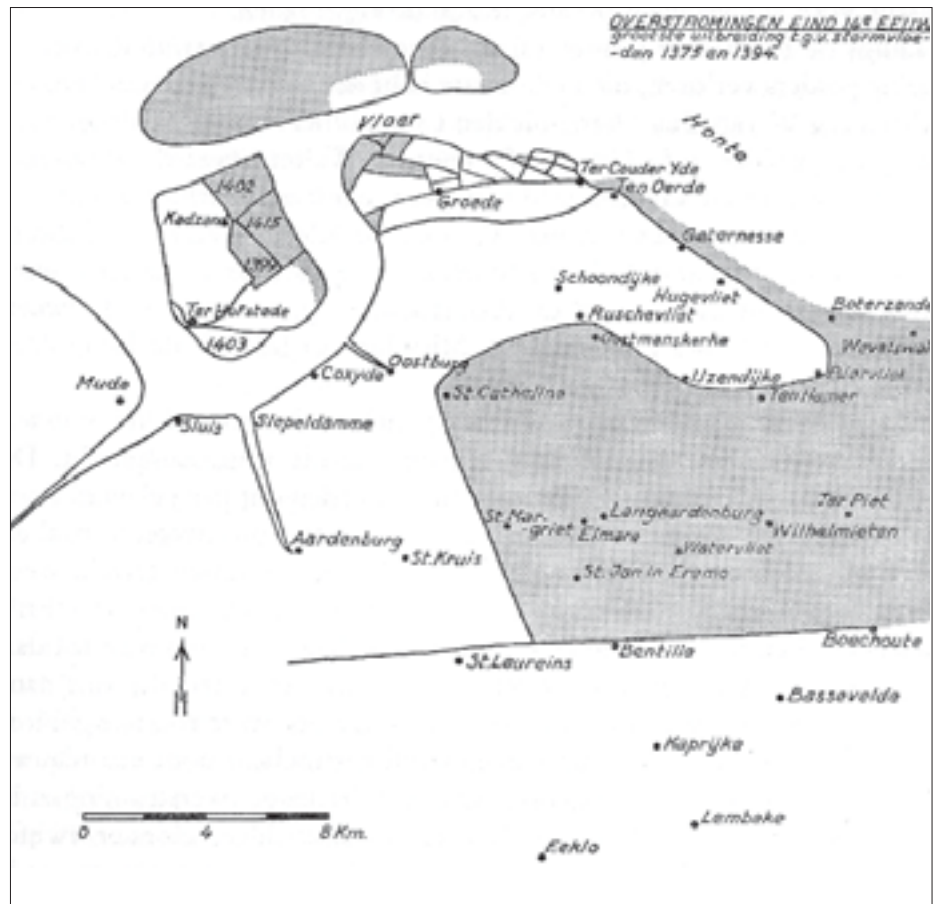
22 Een gelijkaardige methode voor reconstructie wordt ook toegepast binnen het (stedelijke) huizenonderzoek, waar dit voornamelijk in de kleinere steden alleen op deze manier doeltreffend werkt: zie bijvoorbeeld Lehouck en Van Acker, 'Over spelden in een hooiberg. Huizenonderzoek in de steden van Veurne-Ambacht'.

23 Voor een algemeen overzicht met betrekking tot de nauwkeurigheid van deze kaart: Depuydt en Theelen, 'Nauwkeurighedsanalyse van de veldopname'. Deze analyse geeft slechts een veralgemeniseerde trend weer. De precisie varieert van zone tot zone.

24 Gottschalk, *Historische geografie westelijk Zeeuws-Vlaanderen*, I, 162-164 en Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland*, I, 428-432. Haar landschapsbeeld wordt tevens zonder veel woorden aanvaard in Vos en Van Heeringen, 'Holocene geology and occupation history', 18-19 (zie ook de bijhorende paleogeografische kaarten).

25 Zie bijvoorbeeld in dit kader Baeteman, 'Holocene depositional history of the palaeovalley of the IJzer'; Ebbing, Weerts en Westerhoff, 'Towards an integrated land-sea stratigraphy of the Netherlands'.

2. Schematische voorstelling van de overstromingsvlakte eind veertiende eeuw (grijze zone), waarbij het ambacht IJzendijke bijna geheel verloren ging. In de aangrenzende zone ten noorden ervan bleven nog delen van het ambacht IJzendijke bewaard. Ten noorden en ten westen van dit ambacht lag het ambacht Oostburg, dat vrijwel intact bleef (uit Gottschalk, *Historische geografie westelijk Zeeuws-Vlaanderen*, I, fig. V).

64

op het einde van de veertiende eeuw nog wel actief waren. Het is mogelijk dat deze geulen al geruime tijd door bedijking onder controle gehouden werden en aldus nog enkel als watergangen fungeerden.

Met een multidisciplinair onderzoek naar materiële sporen worden we ook gedwongen om de historische gegevens in een nieuw daglicht te plaatsen. Dit levert nieuwe inzichten op over de overstromingsproblematiek langs de 'Honte' op het einde van de veertiende en in het begin van de vijftiende eeuw.

Het overstromingsgebied in het ambacht IJzendijke werd in de bronnen aangeduid als de 'Zuidzee'. Hierbij werd vooral de zuidzijde van het ambacht Oostburg en aansluitend het resterende deel van het ambacht IJzendijke blootgesteld aan het wassende water, maar ook de oostzijde van het ambacht Oostburg werd bedreigd.²⁶ Men kan aannemen dat er bij deze ramp al snel maatregelen getroffen werden, al zijn we er via de historische bronnen (voorlopig) weinig of niet over ingelicht. Duurzaam zullen ze hoogstwaarschijnlijk niet geweest zijn, gezien de slechte financiële toestand en de woelige periode van het nakende oorlogsgeweld in 1379-1385.²⁷ 't polrekin ter Vellen' bijvoorbeeld (alleen in 1380 en 1382 vermeld) moet onzes inziens geen offensieve (landaanwinst) – zoals Gottschalk impliceert²⁸ –, maar een defensieve (beschermende) maatregel geweest zijn... misschien zelfs om Oostmanskerke van de verdrinkingsdood te redden. Deze bedijking bij het later opgegeven Oostmanskerke (vóór ca. 1391?) was volgens de vermeldingen slechts van tijdelijke aard.

De eerste duurzame maatregelen vonden pas een decennium later plaats, in 1387, toen er aan de oostzijde van het oude land van Oostburg dijkversterkingen werden uitgevoerd.²⁹ Om welke dijk het precies ging is niet duidelijk, maar één en ander laat ons toch toe om betekenis en ligging van een voormalig dijktracé aan de oostzijde van het ambacht enigszins nader te bepalen.

Het ambacht Oostburg reikte in het oosten tot aan de 'Eevliet', waar die de grens met het ambacht IJzendijke vormde. Deze 'stroom' stond eertijds tot diep landinwaarts onder getijdeninvloed en had aan de monding diverse vertakkingen

26 Gottschalk, *Historische geografie westelijk Zeeuws-Vlaanderen*, I, 162-164, 187-188.

27 Zie ook de bijdragen van Nele Vanslebrouck en Tim Soens in dit themanummer.

28 Gottschalk, *Historische geografie westelijk Zeeuws-Vlaanderen*, I, 172-173. Vermoedelijk moet deze polder in het westelijk deel van de huidige Oranjepolder gesitueerd worden, in de omgeving van een voorsnog niet geïdentificeerde waterloop, de *Velle* genaamd.

29 Gottschalk, *Historische geografie westelijk Zeeuws-Vlaanderen*, I, 177-178; Van Lokeren, *Chartres et documents abbaye Saint-Pierre a Gand*, nr. 1342.

(onder meer de ‘Sprynckvliet’)³⁰, waarvan er nog enkele in het landschap herkenbaar zijn. Recent historisch-topografisch onderzoek heeft uitgewezen dat deze voormalige getijdengeulen vandaag nog gedeeltelijk open liggen.³¹ De ‘Eevliet’ kon in verband gebracht worden met de ‘Gaternessekreek’. Het is ongetwijfeld deze geul geweest die het oude land van Oostburg aan de oostzijde – onder meer tijdens de zogenaamde stormvloed van 1375-1376, 1394 (?) en 1404, maar ook tijdens de militaire inundaties eind zestiende eeuw, onheil bracht, al is het niet zeker of ze gedurende die periode nog onder rechtstreekse getijdeninvloed stond. Dat de Oude Yevenewatering in 1387 hier het initiatief nam, blijkt uit een verordening – die kort voordien in een keure werd vastgelegd – die tot doel had de dijklasten over een groter aantal ingelanden te dragen.³²

Het gevaar van overstroming voor het ambacht Oostburg en het initiatief van het waterschap maken de idee erg waarschijnlijk dat de aangehaalde dijkwerken – uitgevoerd in 1387 – betrekking hebben op een defensieve dijk die langs de linkeroever van die getijdengeul was gelegen (de oostzijde van het ambacht Oostburg, waarvan de grens grotendeels samenviel met de Oude Yevenewatering).³³

Tot onze grote verrassing wordt deze redenering door de heraldische kaart van Pourbus (1561-1571) ondersteund. De ‘Eevliet’/‘Gaternessekreek’ wordt er in de vorm van een ‘watergang’ niet *in extenso* weergegeven (afbeeldingen 3 (1) en 4 (1)),³⁴ maar de twee parallelle noord-zuid georiënteerde lineaire structuren aan weerszijden ervan zijn wel opvallend. Aan de zijde van het ambacht Oostburg wordt de dijk hier mogelijk afgebeeld als wegtracé (afbeelding 3 (2)), aan de zijde van het ‘Oudeland van Gaternesse’ (ambacht IJzendijke) zien we het tracé van de ‘Roodendijk’ weergegeven (afbeelding 3 (3)).

De ruimtelijke structuur binnen die zone laat ons vermoeden dat de getijdengeul in de zestiende eeuw afgedamd en reeds ingepolderd was. Het is niet onmogelijk dat dit zelfs al in de dertiende eeuw voor een groot deel gerealiseerd was.³⁵ Het feit dat de geul nu nog duidelijk in het landschap terug te vinden is, is dan wellicht te wijten aan een reactivering op het einde van de zestiende eeuw door toedoen van de mens, bijvoorbeeld door het openen van de sluisen ter hoogte van het ‘Nieuwerhavense Gat’, doch dit blijft voorlopig volledig hypothetisch.

De aanwezigheid van een getijdengeul en de bedijkingstrategie die hierop gericht was, verklaart ook de vroege vermelding van ‘Gaternesse’³⁶ (ambacht IJzendijke) omstreeks het midden van de twaalfde eeuw. De parochie kwam tot ontwikkeling op een echte landtong (aangeduid met het wellicht vroegmiddeleeuwse toponiem ‘-nesse’³⁷) die in verbinding stond met het oude land van IJzendijke en aldus gescheiden was van het vasteland van het ambacht Oostburg. In het huidige landschap is daar eigenlijk omwille van de landschapstransformatie sinds het einde van de veertiende eeuw nog nauwelijks iets van zichtbaar. De Rodendijk kan gezien worden als een defensieve dijk langs het zogenaamde ‘Oudeland van Gaternesse’ en wordt wellicht midden veertiende eeuw voor het eerst geattesteerd.³⁸ Uit het werk van Gottschalk menen we af te kunnen leiden dat ook hier doorbraken zijn geweest, zowel in 1375-1376 als in 1404. We kunnen de oorzaak zoeken in de bedijkingstrategie: de dijken verstoorden het natuurlijk systeem van het geulenstelsel, waardoor het water tijdens stormvloed niet meer weg kon, wat de druk op de dijken hier wellicht had vergroot. Pas een halve eeuw later is men er in geslaagd om enkele gebieden weer droog te leggen: de ‘polder ter Yevene’ (1416) en enige tijd nadien ook nog de ‘polder van IJzendijke’ (1433).³⁹ De dijken van beide voormalige polders kunnen nog gemakkelijk opgespoord worden met behulp van topografisch kaartmateriaal en het Algemeen Hoogtebestand Nederland

3. Fragment uit de kaart van Pieter Pourbus (1561-1571): (1) voormalig buitendijkse getijdengebied met watergang (restant van de ‘Gaternessekreek’/‘Eevliet’), (2) vermoedelijk verdwenen dijktracé, (3) de Rodendijk en (4) de oude landdijk van 1388.

30 Gottschalk, *Historische geografie westelijk Zeeuws-Vlaanderen*, I, 89, 100 en II, 257-258. Opnieuw werden deze ‘stroompjes’ niet in verband gebracht met getijdeninvloed.

31 Ongepubliceerde resultaten van het VNC-project, vastgesteld door koppeling van de historische en archeologische bevindingen.

32 Gottschalk, *Historische geografie westelijk Zeeuws-Vlaanderen*, I, 175-177.

33 Onzes inziens is er geen enkele aanwijzing die rechtvaardigt dat de vermelde dijk van 1387 spoedig na het ontstaan van de ‘Zuidzee’ werd opgeworpen, zoals Gottschalk éénmaal suggereert. De statistieken wijzen ook niet op extreem hoge waterstaatslasten kort na het ontstaan van de ‘Zuidzee’ (zie ook de bijdrage van Tim Soens in dit themanummer). Het gaat hier veeleer om een oudere dijk: misschien de ‘Vraberdyck’? De oudste attestatie van deze laatste dateert uit de dertiende eeuw en verliep eveneens noord-zuid.

34 Ook het toponiem ‘Eevliet’ of iets dergelijks wordt op de kaart niet vermeld (Thoen, ‘Plaatsnamen op de Grote Kaart’).

35 Zie de vermeldingen in Gottschalk, *Historische geografie westelijk Zeeuws-Vlaanderen*, I, 107. In dit geval moet er een re-activering van de geul plaatsgegrepen hebben tijdens de stormvloed op het einde van de veertiende eeuw.

36 Gysseling, *Toponymisch woordenboek*, 388.

37 Zie de uiteenzetting bijvoorbeeld in de onuitgegeven doctoraatsverhandeling van D. Tys: Iys, *Middeleeuws landschap als materiële cultuur*, 199.

38 Gottschalk, *Historische geografie westelijk Zeeuws-Vlaanderen*, II, 254 (voor zover hier min of meer hetzelfde dijktracé mee bedoeld wordt als op de kaart van Pourbus aangegeven staat). In hoeverre een nieuw aangelegde dijk – opgeworpen in 1405 – hierop aansluit is ons niet duidelijk (Gottschalk, *Historische geografie westelijk Zeeuws-Vlaanderen*, I, 206 en II, 7). Ter vergelijking kan de rol van de ‘Caeydyck’ ter be-

4. Archeologische relictten van de dijkstructuren in het oostelijk deel van het ambacht Oostburg omstreeks het einde van de veertiende eeuw: het buitendijkse getijdengebied met de 'Gaternessekreek'/'Eevliet' (1), de Rodendijk (2) en de oude landdijk van 1388 (3).

scherming van 'Testerep' in de Vlaamse kustvlakte aangehaald worden. Zie in dit verband Tys, 'Verwerping van het Duinkerke-transgressiemodel', aldaar 34-38.

39 Gottschalk, *Historische geografie westelijk Zeeuws-Vlaanderen*, II, 17 en 42.

40 Gottschalk, *Historische geografie westelijk Zeeuws-Vlaanderen*, I, 178-180 en Van Lokeren, *Chartres et documents abbaye Saint-Pierre a Gand*, nrs. 1342 en 1350. Over 'Christoffelsdamme' is weinig bekend. Mogelijk gaat het om een uitwateringssluus of een afdamming op het contactpunt met de Rodendijk aan de huidige Kromme Weg. Dit is wellicht niet toevallig de plaats waar ook het verdwenen 'Sint-Christoffelschapelle' ongeveer gesitueerd moet worden. De aansluiting met de 'Ware' kan ongeveer ter hoogte van het toponiem Bakkersdam tegen de Dierkinsteepolder gesitueerd worden.

41 Vanslebrouck, Lehouck en Thoen, 'Past landscapes and present-day techniques'. Het gaat voornamelijk om nog ongepubliceerd onderzoek in samenwerking met de Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland (SCEZ).

42 Gottschalk, *Historische geografie westelijk Zeeuws-Vlaanderen*, I, 202 en II, 8.

(vergelijk afbeeldingen 3 en 4). Ook tijdens de bodemkartering werden door Ovaal delen van de dijkstructuren herkend.

Het verloop van de voormalige Rodendijk in het huidige landschap is minder duidelijk. Het dijktracé kan alleen nog gevolgd worden vanuit de huidige Kromme Weg vooraleer het noordwaarts verdwijnt in een deel van de Statendijk, waar de middeleeuwse dijk vermoedelijk in de eerste helft van de zeventiende eeuw is getransformeerd (afbeelding 4 (2)).

In het voorjaar van 1388 was men overgegaan tot de bouw van een defensieve dijk aan de zuidzijde van het oude land, namelijk van 'Christoffelsdamme' tot aan de 'Ware' (afbeeldingen 3 (4) en 4 (3)).⁴⁰ Dit zou volgens Gottschalk een geheel nieuwe defensieve dijk geweest zijn, voorzien van een

'noortdyc' (landdijk) en een 'zuutdyc' (inlaagdijk). De 'noortdyc' of 'oude landdijk' kan bijna over zijn gehele lengte van circa elf kilometer worden gedetecteerd. Van de inlaagdijk is voorlopig archeologisch geen spoor te bekennen.

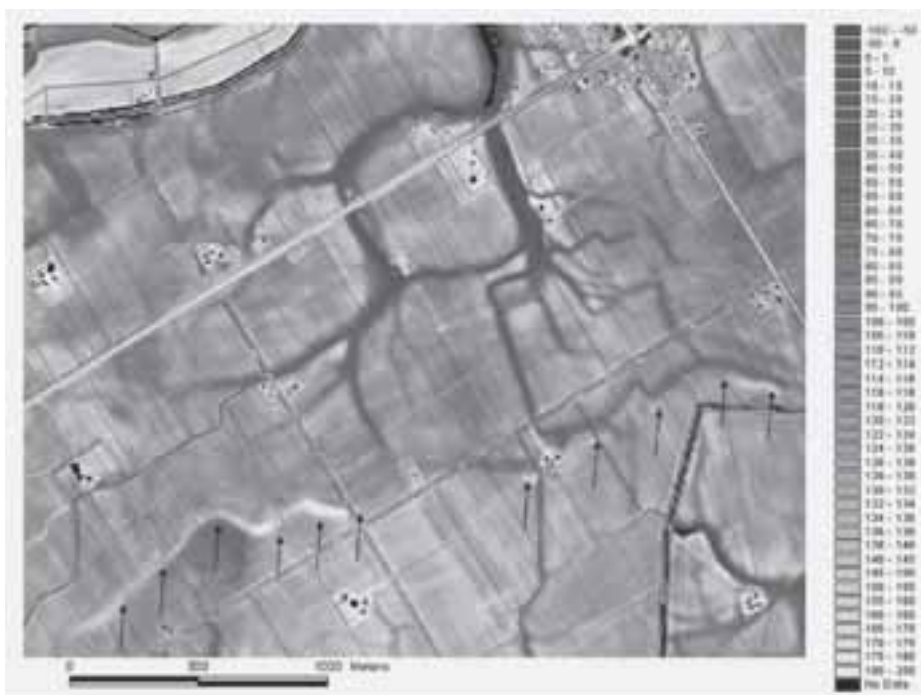
Hierdoor ligt de zuidelijke grens van de 'Oude Yevene' omstreeks het einde van de veertiende eeuw vast en is het ook mogelijk om in het landschap het binnen- en buitendijkse areaal te onderscheiden. Deze laatmiddeleeuwse grens is verder ook een uitstekend referentiespoor voor verder onderzoek. Zo was het bijvoorbeeld mogelijk om in associatie met andere landschapselementen het verdronken dorp 'Oostmanscapelle' achter de dijk te lokaliseren.⁴¹

Het dijktracé kan nauwelijks met het blote oog worden waargenomen omdat het microreliëf in het terrein slechts zichtbaar is bij goede lichtinval en dan nog liefst zonder cultuurgewassen op het land. Bovendien mist men er het ruimtelijke inzicht. Via GIS kan men zich daarentegen dankzij het Algemeen digitaal Hoogtebestand Nederland een beter inzicht verschaffen (afbeelding 5). Waar het dijklichaam niet meer aanwezig lijkt te zijn, kan ze meestal indirect worden teruggevonden dankzij de lager gelegen delen aan de noordzijde... waar een watergang liep. Door koppeling aan historisch kaartmateriaal kan deze watergang op sommige plaatsen onbetwistbaar met de 'Eevliet' in verband worden gebracht. De dijk werd vermoedelijk voor een groot gedeelte langs de voormalige geul op een solide ondergrond van zandige geulafzettingen gebouwd, zoals plaatselijk werd waargenomen. We weten echter niet of er ook gedurende de late Middeleeuwen en meer specifiek omstreeks het einde van de veertiende en het begin van de vijftiende eeuw getijdeninvloed aanwezig was.

Tijdens een verkennend booronderzoek kon worden vastgesteld dat deze dijk hoofdzakelijk opgebouwd is met lichte tot zware zavel, afgewisseld met compacte kleipakketten. Sommige delen zijn zelfs volledig uit compacte klei opgebouwd.

Het is historisch onduidelijk of de landdijk tijdens latere overstromingen klappen te verduren kreeg of niet. Dat zou mogelijk wel plaatselijk het geval geweest zijn bij de overstromingen van 1404, onder meer ter hoogte van 'Christoffelsdamme' en 'Oostmanscapelle'.⁴² Men ging slechts heel langzaam over tot herinpolderen van de 'Zuidzee' en daarom kunnen we wellicht ook vermoeden dat een mogelijke doorbraak tijdens stormvloed nooit veraf moet geweest zijn.

Vanuit bodemkundige en archeologische hoek is een mogelijke dijkdoorbraak nauwelijks of niet waarneembaar. Sporen en structuren ondergaan doorheen de jaren een hele reeks processen, waardoor de leesbaarheid afneemt. Bovendien bevatten deze (dijk)structuren weinig *archaeologica* die een nadere datering toelaten. Gaat het om een zestiende-eeuws relict met een oudere kern (door onderhoud- en herstellingswerken) of betreft het een gaaf bewaarde eind veertiende-eeuwse dijk? We moeten die vraag voorlopig openhouden.

5. Het zuidelijk deel van de 'Oude Yevenewatering' op het Algemeen digitaal Hoogtebestand Nederland (AHN). Het microreliëf is weergegeven in centimeters. Goed zichtbaar is hier het tracé van de landdijk uit 1388 (aangegeven met pijlen) en de watergang (voormalige 'Eevliet') parallel aansluitend ten noorden ervan (Bron: AHN-bestand Provincie Zeeland).

Besluit

De middeleeuwse bewoning en infrastructuur in westelijk Zeeuws-Vlaanderen werden grotendeels buiten functie gesteld gedurende de godsdienstoorlogen van het einde van de zestiende tot het midden van de zeventiende eeuw en dat heeft geleid tot de idee dat een nader inzicht in de materiële cultuur onmogelijk was. Het landschapsarcheologisch onderzoek in het gebied staat nog in de kinderschoenen en daar zijn de methodologische problemen debet aan.

Door geïntegreerd archeologisch onderzoek en de toepassing van eigen onderzoeksmethoden kan er niettemin nog heel wat gedetecteerd en verder bestudeerd worden. Het opsporen van middeleeuwse relicten en de interpretatie ervan vergen een multidisciplinaire aanpak.

De sleutel tot inzicht in de historische topografie ligt in het landschap als geheel, en niet zozeer in de individuele archeologische sites. De voorlopige resultaten geven aan dat de inundaties en de herstructurering achteraf ook voordelen opleveren die ons in staat stellen het middeleeuwse cultuurlandschap te reconstrueren. Het zogenaamde Pompeï-effect bracht een 'bedekte cultuur' tot stand met dateringsmogelijkheden als een *terminus ante quem*, zolang het inundatiepakket uit de periode van de Godsdienstoorlogen als gidsfossiel aanwezig is en/of herkenbaar blijft. Inzichten verkrijgen naar datering en fasering binnen die 'bedekte' middeleeuwse cultuur gaat minder gemakkelijk. Het continue gebruik van wegen, het wijzigen van de perceelsindeling, de strijd tegen het water, de voortdurende landschappelijke transformaties die hiermee gepaard gaan en de weinige dateringselementen waarover we beschikken, liggen hieraan ten grondslag. Er zijn daarom enkel relatieve dateringen mogelijk van de middeleeuwse infrastructuur door associatie en een interactieve studie met andere landschapselementen. Indien een historische datering gerelateerd kan worden aan een welbepaald cultuurlandschappelijk element (bijvoorbeeld de defensieve dijk van 1388), is het ook mogelijk om andere sporen beter in de tijd te situeren.

De methodologie laat ook toe om een stap terug in de tijd te gaan en een vernieuwde bijdrage te leveren aan de kennis van de overstromingsproblematiek omstreeks het einde van de veertiende en het begin van de vijftiende eeuw. Gottschalk onderschatte over het algemeen de invloed van getijdengeulen die van meet af aan door de mens

gecontroleerd werden en door bedijkingsstrategieën verder zeewaarts werden gedreven.⁴³ Zo bleef ze in haar redenering erg vaag en onduidelijk over de manier waarop het ambacht Oostburg kon worden aangetast tijdens de stormvloed. Zonder de rol van een getijdengeul – die misschien op het einde van de veertiende eeuw reeds herleid was tot een watergang en bij de stormvloed gereactiveerd werd – was dit niet mogelijk geweest. De gegevens geven aan dat er defensieve dijken waren aan weerszijden van een belangrijke getijdengeul (de ‘Eevliet’) om het oude land van de geul en het direct aangrenzende wadgebied te scheiden. Deze dijken werden uiteraard aangelegd wanneer de geul nog actief was. Het is evenwel voorlopig niet duidelijk wanneer deze bedijking precies een aanvang nam en aan de rechtstreekse getijdeninvloed een einde werd gemaakt. Datzelfde principe van bedijking is niet uitzonderlijk: naast het voorbeeld van de ‘Caeydyck’ in Kamerlings Ambacht (Belgische kustvlakte)⁴⁴ kan dit systeem ook op andere locaties in Zeeuws-Vlaanderen in het middeleeuwse landschap herkend worden, bijvoorbeeld voor een gedeelte waarlangs de ‘Oude Yevenedijk’ is gelegen. Dit laatste wordt nog volop onderzocht.

43 Zie ook Gottschalk, ‘Subatlantische transgressiefasen en stormvloed’, aldaar 23-24.

44 Tys, ‘Verwerping van het Duinkerke-transgressiemodel’, aldaar 34-38.